

جستجوی اصولی برای طراحی آرامگاه‌ها با تکیه بر مطالعات تاریخی نمونه موردی: طراحی آرامگاه سعدی

افرا غریب‌پور^۱

مریم خنشا^۲

چکیده

آرامگاه و آرامگاه‌سازی از دیرباز در فرهنگ ایران زمین مورد توجه بوده است. آرامگاه‌ها بناهایی شاخص‌اند که عمدتاً نقشی فراتر از کارکرد مقبره داشته و از نظر معناشناختی و کالبدی دارای اهمیت‌اند. با این حال، هنگام طراحی آرامگاه شخصیت‌ها و بزرگان تاریخی این پرسش اساسی طرح می‌شود که در طراحی آرامگاه آنها از چه اصول و الگوهای تاریخی می‌توان بهره گرفت. در تاریخ ایران، سعدی از جایگاه ویژه‌ای در ادبیات تعلیمی و غزل‌سرایی برخوردار بوده و مقبره‌ی او زیارتگاه علاقه‌مندان به شعر و عرفان است. اما مقبره‌ی کنونی سعدی که در عصر پهلوی طراحی شده، فاقد کالبد، سلسله مراتب فضایی مطلوب و همچنین کارکرد اصلی آرامگاه، که همان پاسخگویی به نیازهای معنوی مخاطبان خود است، می‌باشد. این مقاله در پی آن است که با مرور مفاهیم نظری مرتبط با شکل‌گیری آرامگاه‌ها و مطالعه گونه‌شناسی آنها، به تدوین چارچوب نظری جهت جستجو و تدوین الگوهای طراحی آرامگاه مبتنی بر مطالعات تاریخی پرداخته شود.

مقاله پیش رو در دو بخش اصلی تدوین شده است. در بخش نخست، پس از مرور چارچوب نظری موضوع که در برگیرنده مفهوم آرامگاه، زیارت و تاریخچه تدفین است، به تدوین چارچوبی برای مطالعه تاریخی و جستجوی الگوهایی برای طراحی آرامگاه از طریق گونه‌شناسی معنایی، کارکردی و کالبدی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی و جغرافیایی در سایه شناخت شخصیت متوفیان پرداخته می‌شود. در بخش دوم، این چارچوب در قالب جستجوی الگوهای تاریخی برای بازطراحی آرامگاه سعدی آزموده می‌شود. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی با رویکردی کیفی است. نتایج حاصل از این تحقیق می‌تواند به طراحی و بازطراحی فضاهای آرامگاهی مطلوب کمک نماید.

واژگان کلیدی:

گونه‌شناسی آرامگاه، طراحی، الگوهای طراحی، سعدی

۱. استادیار، عضو هیئت علمی دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران. afra.gharibpour@ut.ac.ir

۲. کارشناس ارشد معماری، دانشکده معماری، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، (نویسنده مسئول). maryam_khonsha66@yahoo.com

مقدمه

در طول تاریخ مهم‌ترین آثار معماری، مربوط به خاکسپاری‌اند. ترس از فراموش کردن چیزهای ارزشمند، تمایل به ساختن بناهای یادمانی را برای حفظ خاطرات یک جامعه انسانی، ایجاد می‌کند. معماری مقابر ما را در یادآوری پیشینیان و خویشن واقعی مان کمک می‌کند. فرهنگ زیارت مقبره در گذشتگان در ایران، پیشینه‌ای طولانی دارد. فردی که مشتاق زیارت است، چه به لحاظ جسمانی و چه از نظر روحانی باید آمادگی حضور را پیدا کند. از این رو آرامگاه‌هایی که برای فرد مقدسی طراحی می‌شوند باید شایسته مقامات روحانی ایشان باشد. با بررسی بسیاری از آرامگاه‌های موجود دیده می‌شود که فضاهای ایجاد شده معماری در این مقابر به لحاظ کالبدی و روحانی نتوانسته است به خوبی معرف شخصیت فردی باشد که در آنجا آرمیده است. این امر شاید برای آرامگاه شاهان و امیران چندان پراهمیت به نظر نرسد اما داشتن فضای لطیف و روحانی در آرامگاه‌های عرفا، بزرگان دین و شاعران امری ضروری است.

جستجوی اصولی برای طراحی آرامگاه بزرگان از یک سو و مطالعه پیشینه آرامگاه‌سازی در گستره تاریخی و جغرافیایی این سرزمین از سوی دیگر، نشان می‌دهد که طراحی و بازطراحی آرامگاه‌ها در ایران نیازمند رجوع به پیشینه‌ی آرامگاه‌ها در زمان و مکانی دارد که سابقه‌ی تاریخی و جغرافیایی بزرگان را تبیین می‌کند. بر این اساس، در این مقاله پس از مرور تاریخچه بناهای آرامگاهی در ایران، تاریخچه تدفین و آداب زیارت، آرامگاه‌ها در گونه‌های کالبدی، معنایی و کارکردی در بستر تاریخی و جغرافیایی سرزمین دسته‌بندی می‌گردند. همچنین بررسی و تحلیل شخصیت متوفیان از ارکان

مطالعه است. از تحلیل این مفاهیم چارچوب نظری برای طراحی آرامگاهی تدوین می‌گردد. هدف اصلی این پژوهش جستجوی روشی برای تدوین الگوهای طراحی و بازطراحی فضاهای آرامگاهی مبتنی بر پیشینه تاریخی است. متوفیان و به تبع آن آزمون این روش با تدوین الگوهای طراحی آرامگاهی برای سعدی است. چرا که آرامگاه فعلی سعدی شیراز نیز به واسطه شخصیت عرفانی او مکانی مقدس شمرده می‌شود ولی فضایی در خور شأن و مقام سعدی ندارد. در نهایت با استفاده از مفاهیم و الگوهای به دست آمده تلاش شده تا الگوها و اصولی جامع و منسجم برای آرامگاه سعدی تدوین گردد. نتایج حاصل از شناخت مفاهیم و اصول معماری آرامگاه‌های ایران می‌تواند معماران را در درک صحیح الگوهای تاریخی حاکم بر معماری آرامگاهی، و ارتقا کیفیت فضایی آن یاری کند.

پیشینه تحقیق

در مورد پیشینه شکل‌گیری آرامگاه‌ها و انواع آن در ایران صاحب‌نظران متعددی به نظریه‌پردازی پرداخته‌اند. در این میان گریشمن^۱ در کتاب ایران از آغاز تا اسلام، مقابر عیلامی، مادی و هخامنشی را بررسی نموده و درباره‌ی معماری آن نکاتی را ذکر کرده است (گریشمن، ۱۳۹۴). پوپ^۲ در کتاب سیری در هنر ایران به بررسی آرامگاه‌های پیش از اسلام و پس از اسلام پرداخته و تاثیر و تاثر آن‌ها بر یکدیگر را بیان کرده و مقابر سده‌های میانی را علاوه بر بررسی کالبدی، دسته‌بندی نیز نموده است (پوپ، ۱۳۸۷). براند در مقاله‌ای تحت عنوان مقابر، سیر تطور معماری آرامگاهی را پس از اسلام بررسی کرده است. غروی نیز در کتاب آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی گستره تاریخ معماری و تفکر تدفینی را از آغاز تا انتهای

1. Ghirshman
2. Pope

توصیف و مقایسه مقابر سلجوقی شهر دامغان براساس گونه شناسی معمارانه به بررسی بناهای آرامگاهی سمنان در دوران سلجوقی پرداخته‌اند (عالی و دیگران، ۱۳۹۴). پیهانی، خضریان و روزبه در مقاله خود با عنوان بررسی زیبایی‌شناسی در معماری معاصر ایران، با تأکید بر بناهای آرامگاهی خیام و کمال الملک، به تأثیرات تفکر سیحون در زیبایی‌شناسی معماری آرامگاهی معاصر پرداخته است (پیهانی، خضریان و روزبه، ۱۳۹۵). اما آنچه که مسلم است در زمینه طراحی آرامگاهی و تدوین الگوهای طراحی آرامگاه‌ها پژوهش‌های چشم‌گیری وجود ندارد و تنها در زمینه تحلیل و تفسیر بناهای آرامگاهی مقالات و پژوهش‌هایی صورت گرفته است. تنها پژوهشی که در مورد طراحی آرامگاهی صورت گرفته است توسط سلطان‌زاده و کیایی با عنوان سنجش پایداری فرآیند طراحی در آرامگاه‌های ایرانی است که در آن بحث هویت فرهنگی آرامگاهی را بیان می‌نماید (سلطان‌زاده و کیایی، ۱۳۹۶). همچنین خنشا و نوربخش نیز در مقاله‌ای با عنوان بررسی انتقادی آرامگاه سعدی با تأکید بر اصول طراحی مقبره به نقد آرامگاه سعدی از دیدگاه مبانی فرم پرداخته‌اند (خنشا و نوربخش، ۱۳۹۴).

روش‌شناسی تحقیق

جستجوی الگوهایی برای طراحی آرامگاه نیازمند شناخت پیشینه و پشتوانه فرهنگی ساخت بناهای آرامگاهی در گستره تاریخی و جغرافیایی ایران است. هویت و شخصیت متوفی و این که در چه دوره و در چه بستر تاریخی زیسته است، تأثیر ویژه‌ای بر طراحی آرامگاه او دارد، زیرا بنای آرامگاه هر کسی متأثر از نشانه‌های تاریخی و فرهنگی دوران زندگی اوست. شناخت رکن موثر بعدی در طراحی آرامگاه است. مطالعه و تحقیق

دوران صفوی مورد کنکاش قرار داده‌است (غروی، ۱۳۷۷). ویلبر^۱ ذیل کتاب معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانی به بیان جزئیات معماری آرامگاهی دوران ایلخانی پرداخته است (ویلبر، ۱۳۹۴). لوری^۲ در کتاب مقبره همایون به بررسی ویژگی‌های معماری باغ مزار در معماری ابتدایی مغول پرداخته است (Lowry, 1987). پیرنیا نیز در سبک شناسی معماری ایران به سبک شناسی و گونه‌بندی بناهای ایران پرداخته و در خلال آن برخی بناهای آرامگاهی را نیز معرفی و بررسی کرده است (پیرنیا، ۱۳۸۹). زارعی در خلال کتاب معماری جهان، مقابر و بناهای مرتبط با تدفین در پیش از اسلام را معرفی کرده است (زارعی، ۱۳۹۵). بانی‌مسعود در کتاب خود تحت عنوان معماری معاصر ایران، تفکرات و رویکردهای معماری ایران در عصر پهلوی اول و دوم را بررسی و تحلیل کرده و به معرفی معماران این سبک پرداخته و تعدادی از بناهای آرامگاهی که طراحی یا بازطراحی شده‌اند را نیز توصیف نموده است (بانی‌مسعود، ۱۳۸۹). قبادیان نیز در سبک‌شناسی معماری معاصر ایران به تحلیل و بررسی بناهای آرامگاهی عصر مدرن ایران پرداخته است (قبادیان، ۱۳۹۵). اشکان و احمد تحت مقاله‌ای با عنوان معماری گنبد‌های نقطه‌ای در خاورمیانه و آسیای مرکزی، گونه‌ها و ریخت‌شناسی تعدادی از برج مقابر ایران را تحلیل نموده است (Ashkan, Ahmad, & Arbi, 2011). پوراحمدی در مقاله خود با موضوع تحلیل هندسی مقبره شیخ زاهد گیلانی به تحلیل و آنالیز شکل پلان و گنبدی این آرامگاه پرداخته است (Pour Ahmadi, 2012). حسینی در مقاله‌ای با نام معرفی سبک مقبره‌سازی متصوفه آذربایجان گونه‌های مختلف مقابر صوفیان در دوران ایلخانی را در خطه آذربایجان معرفی و تحلیل کرده است (حسینی، ۱۳۸۹). عالی و دیگران در مقاله

1. Willber
2. Lowry

برای یافتن الگوهای طراحی آرامگاه، مبتنی بر مطالعه در دو حوزه اصلی است؛ نخست شخصیت‌شناسی متوفی و سپس، مطالعه‌ی گونه‌شناسی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی و جغرافیایی سرزمین. گونه‌شناسی آرامگاه‌های در بستر تاریخی و جغرافیایی این امکان را فراهم می‌کند تا رابطه آرامگاه با پیشینه تاریخی و جغرافیایی متوفیان کشف شود.

با فرض اینکه معماری مبتنی بر سه اصل کالبد، کارکرد و معنا است، مطالعه‌ی موضوعی هر طرحی نیز مبتنی بر سه وجه معنایی، کالبدی و کارکردی تعریف می‌شود. بر همین اساس، مطالعه‌ی گونه‌شناسی آرامگاه‌ها نیز در برگزیده‌ی گونه‌شناسی معنایی آرامگاه‌ها، گونه‌شناسی کالبدی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی و در بستر جغرافیایی و نیز گونه‌شناسی کارکردی آرامگاه‌ها تدوین شده است. روش پژوهش در این تحقیق توصیفی-تحلیلی خواهد بود. در بخش توصیفی به بررسی فاکتورها و جنبه‌های مختلف بناهای آرامگاهی در ایران می‌پردازیم که بر پایه‌ی اسناد موجود و مشاهده میدانی تحقق یافته است. همچنین روش تحلیل مطالب به ما کمک می‌کند تا از طریق مقایسه جامعه آماری مختلف و استنتاج از آن، اصول گوناگون طراحی آرامگاه زیارتی-یادمانی سعدی را مورد تحلیل و بررسی قرار دهیم. به طور کلی این پژوهش دارای دو متغیر است. متغیر اول بررسی بناهای آرامگاهی ایران است و متغیر دوم تحلیل و باز طراحی بنای آرامگاه سعدی است. این دو متغیر براساس الگوی معنایی، کارکردی و کالبدی به یکدیگر منطبق می‌شوند، الگویی که بیانگر اصول کلی برای بازطراحی به شمار می‌آید.

تعریف و پیشینه آرامگاه در ایران

برای آرامگاه معانی مختلفی در نظر گرفته شده است. لغت‌نامه دهخدا آرامگاه را این گونه معنی می‌کند:

آرامگاه: قبر. گور. مرقد. مدفن. دَحْمَه (دهخدا، ۱۳۸۵). صادقی در فرهنگ جامع زبان فارسی دو تعریف را بیان می‌کند یکی (مجاز) بنایی با معماری ویژه که در آن قبر فرد معمولاً سرشناسی قرار دارد و دیگری هر سازه مختص تدفین انفرادی یا جمعی مردگان را ارئه می‌دهد (صادقی، ۱۳۹۲، ۵۴۹). ساخت مقبره در سطح مقدس یا مذهبی به منزله آیین‌ای است که حیات پس از مرگ و دگرگونی موجودات را نمایان می‌کند و بیانگر تغییر از حالت مادی به حالت معنوی است. یکی از اصول حائز اهمیت برای مردم پیش از اسلام و اوایل دوره اسلامی ایجاد سایه روی قبر توسط خیمه یا عمارت بود. سایه منزله صنعتی از بهشت تلقی می‌شد (دانشوری، ۱۳۹۰). هنر اسلامی ذاتاً تصویر باغ بهشت است و چیزی جز آن باغ بهشتی که آدم با ارتکاب گناه از دست داد نیست (میشل، ۱۳۹۱).

ویژگی بهشتی دیگری که به بنای آرامگاه نسبت داده شده ظاهر عروج آن به سوی آسمان است. در سنت دیلیمان که پیرو اصول اعتقادی اجداد زرتشتی بودند، تقرب به خورشید و امید رسیدن به بهشت وجود داشت (دانشوری، ۱۳۹۰). تمایل به مرتبط ساختن آرامگاه به بهشت یا آراستن آن با نمادهای آسمانی در رابطه میان مزار و آب به منزله‌ی خصوصیتی بهشتی یا به کارگیری رنگ سفید به منزله‌ی نمادی از قداست طهارت آشکار است. در سطح الحادی ساختار مقبره تبیین کننده موقعیت اجتماعی و سیاسی متوفی است و پیامی اجتماعی-سیاسی برای آیندگان و معاصران به شمار می‌رود. ساخت بنای آرامگاه عملی خیر به شمار می‌رفت به ویژه که به مزار به منزله مکانی مقدس و یک حرم مذهبی نگریسته می‌شد (همان). آرامگاه در رابطه تنگاتنگ با مفهوم زیارت قرار دارد. زیارت سفری است عبادی در حوزه جغرافیایی از محیط مسکونی شخص تا یک مکان مهم دینی که هدف‌های گوناگون دینی صورت می‌پذیرد مانند وظیفه‌ی

شخصیت متوفی - فرد مقدس - مجموعه‌های آرامگاهی زیارتی بزرگی را ترویج داده است که به طور مشهودی متأثر از معماری متعالی و بستر فرهنگی و جغرافیایی یک منطقه است، مانند آرامگاه‌های امامان و عرفا. اما طراحی آرامگاه افرادی که در آن بیشتر جنبه ادبی، علمی، سیاسی و... اهمیت دارد بیشتر متأثر از شخصیت فرد متوفی، زندگی‌نامه تفکرات و آثار برجامانده از اوست. شخصیت‌های سیاسی. در دو سوی این طیف همواره آرامگاه افراد در جایگاه‌های مختلف سنجش قرار دارند یک طرف بعد معنوی و طرف دیگر بعد انتزاعی شخصیت متوفی هرچه فرد در زمان حیات خویش درجات بالاتری از معنویت در میان مردم دارا باشد در زمان وفات آرامگاه وی بیشتر مورد زیارت قرار می‌گیرد. آرامگاه امیران و افراد سیاسی در سوی دیگر این طیف واقع هستند مانند آرامگاه نادرشاه افشار. اما آرامگاه شعرای بزرگی مانند سعدی در میان این طیف قرار دارد هم جنبه شخصیتی و هم جنبه تقدس هر دو باید مورد توجه قرار گیرند.

گونه‌شناسی آرامگاه‌ها

به دلیل پیوند عمیق بناهای تدفینی با فرهنگ مردم و گستردگی و تنوع گونه‌های آرامگاهی نیاز به دسته‌بندی این گونه‌ی معماری جهت درک و تحلیل بهتر آن ضروری می‌نماید و در سه دسته معنایی، کالبدی و کارکردی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

گونه‌شناسی معنایی آرامگاه‌های ایران

آرامگاه‌ها در ایران به لحاظ مفهومی به دو گونه‌ی آرامگاه‌های مذهبی و آرامگاه‌های غیرمذهبی طبقه‌بندی می‌شوند که هر یک ویژگی‌های خاص خود را به لحاظ کالبدی و عملکردی دارند.

دینی، اقرار به ایمان، توبه‌کردن، کفاره گناهان، خودپژوهی، معجزه، درمان یا مشاوره و نوسازی معنوی (هینلز، ۱۳۸۶). رسم زیارت کردن مکان‌های مقدس و ارتباط با ارواح نیاکان و خدایان از دیرباز در ایران رواج داشته است. در هر محوطه پاک و باز مراسم پرستش ایرانیان کهن انجام می‌شد. پارس‌ها و مادها برای مقاصد پرستش دینی به صخره‌های طبیعی به عنوان محراب راضی بودند. همان گونه که از نام بغستان بر می‌آید نقاط مخصوصی را مقدس می‌شمردند در فصل‌های معین برای زیارت به آنجا می‌رفتند (بویس، ۱۳۹۵). پادشاهان ساسانی در ایام سختی به زیارت آذرگشسب در تخت سلیمان می‌شتافتند و زر و مال و ملک و غلام در آنجا نذر می‌کردند (کریستین‌سن، ۱۳۸۳). کوه خواجه در سیستان قرن‌ها بود که برای زرتشتیان از قدرت خاصی برخوردار بود (بویس، ۱۳۹۵). در اسلام با وجود جدل‌های فراوان علیه تکریم اموات گنبد عارفان و روحانیون همواره مکانی برای زیارت به شمار می‌رفت. تکریم روحانیون باعث پیدایش نوعی ارتباط میان انسان‌های عادی و خداوند عالی مرتبه شد (دانشوری، ۱۳۹۰). گور صوفیان نیز برای زندگان متبرک و جهت رفع حوائج اثری فراوان دارد (کیانی امیرا، ۱۳۸۰، ۸۸-۹۰).

شخصیت‌شناسی

در طراحی آرامگاه افراد مختلف میزان بهره‌گیری بعد شخصیتی فرد متوفی متفاوت است. اینکه معمار تا چه میزان مجاز است شخصیت فرد، زندگی و آثار و خصوصیات وی را به صورت ابعاد انتزاعی و کالبدگونه وارد طراحی کند به میزان تقدس فرد ارتباط دارد. از این رو می‌توان چنین دریافت که در ساخت آرامگاه افرادی چون امامان و عرفا و اولیای دین به لحاظ کالبدی کمتر به ابعاد انتزاعی و فردی شخصیت ایشان پرداخته‌اند و بیشتر جنبه‌های معنوی ایشان مدنظر است. این نوع برخورد با

آرامگاه‌های غیر مذهبی

مقابر غیر مذهبی در طول زمان ویران گشته یا با صدمات و تغییرات جزئی به همان شکل اولیه خود باقی مانده و در مواردی به عمد و یا به تصادف با تغییر هویت و نام صاحب آن در جرگه مقابر مذهبی درآمده و به حیات خویش ادامه داده‌اند. در جدول زیر ویژگی‌های کلی هر گونه آرامگاهی بیان شده است.

آرامگاه‌های مذهبی

این نوع آرامگاه‌ها خود به لحاظ دسته‌بندی به دو گونه‌ی آرامگاه‌های امامان و امامزادگان و آرامگاه عرفا تقسیم می‌گردند. مقابر مذهبی به جهت گسترش عقاید مذهبی بارها نوسازی تعمیر تزئین و الحاق شده و الحاقات زیادی بدان‌ها صورت گرفته است.

بنای آرامگاهی مشخصه خصوصیات هویت یک آبادی است اعمال مذهبی در امامزاده انجام می‌شود (غروی، ۱۳۷۷، ۱۰-۱۱).

جدول (۱): گونه شناسی معنایی آرامگاه‌های ایران

ویژگی	انواع آرامگاه به لحاظ معنایی	
توسعه در طول زمان، دارای ابعاد وسیع و فضاهای عملکردی گوناگون و تبدیل شدن به مجموعه‌های شهری، هسته اولیه مربع یا چندضلعی گنبددار که حرم نامیده می‌شود. شکل‌گیری فضاهای الحاقی مانند ایوان رواق صحن مسجد و... پیرامون هسته مرکزی	آرامگاه امامان و امامزادگان	آرامگاه مذهبی
	آرامگاه عرفا و قدیسین	
دارای فضاهای متعدد جانبی در کنار آرامگاه مانند مسجد، مدرسه، خانقاه و...	آرامگاه شاهان و امیران	آرامگاه غیرمذهبی
به صورت تکی و در مناطق دورافتاده و در مکان‌های مرتفع در دید ناظران به منظور زنده‌نگه‌داشتن یاد شاه و تاکید بر جاودانگی وی	آرامگاه شاعران و بزرگان	
بناهای طراحی شده قرن معاصر با ایده‌های فرمال و به صورت عناصر نمادین اتاق یا حجره‌هایی برای افراد یک خاندان متمول، سرشناس و دارای شان سیاسی و اجتماعی یا مذهبی	آرامگاه خانوادگی	
پیدایش با یکجانشینی بشر و ترس از مردگان و حفظ بهداشت - بیرون از محدوده‌ی شهر یا آبادی - استفاده از آرایه‌ها و ترسیمات نمادین بر روی سنگ قبر	گورستان عمومی	

گونه‌شناسی کارکردی

آرامگاه‌های شناخته شده در ایران به لحاظ کارکردی دارای دو عملکرد زیارتی و یادمانی هستند. آرامگاه‌ها یا عمدتاً فضاهایی هستند که با مناسک ویژه مورد زیارت افراد قرار می‌گیرند که یک عمل عبادی محسوب می‌شود یا دارای ارزش فرهنگی و گردشگری هستند. تلفیق گونه‌ای از این دو نوع برخورد در مواجهه با بناهای آرامگاهی دیده می‌شود.

آرامگاه‌های زیارتی

مراد از این گونه آرامگاه‌ها بناهایی است که بر مدفن فرزندان یا فرزندان ائمه‌ی اطهار و عرفا در طول دوره‌ی اسلامی بنا گردیده است (عقابی، ۱۳۸۰). مقبره‌های

مذهبی بیشتر به امامزاده معروف شده‌اند. بناهای فوق در طول زمان توسعه و از یک آرامگاه معمولی به مجموعه‌ی بسیار باشکوهی تبدیل شده‌اند (کیانی، ۱۳۸۰). هسته‌ی اصلی و قدیمی این بناها عبارتست از یک اتاق مکعب، مدور یا چندضلعی با پوششی از گنبد نیم دایره رک یا اشکال مشابه است. در این اتاق‌ها که حرم نامیده می‌شود مرقد در وسط اتاق و گاه در سرداب زیرین بنا قرار گرفته است و بر روی آن صندوق یا ضریحی قرار داده‌اند. الحاقات دیگر بنا در مجموعه‌های آرامگاهی شامل ایوان رواق صحن مساجد مدارس زائرسراها اتاق‌ها غرفه‌ها و... می‌شود که حول محور هسته‌ی مرکزی حرم شکل گرفته‌اند (عقابی، ۱۳۸۰). از نظر گاه معماری بناهای ساخته

علت که صاحب این مقابر جایگاه معنوی خاصی در میان مردم نداشته است کمتر کسی به زیارت ایشان می‌رفته است. اما این آرامگاه‌ها لحاظ کالبد و تزئینات بسیار غنی هستند" (هیلن براند، ۱۳۹۴).

آرامگاه زیارتی-یادمانی

این گونه کارکردی به سبب پاسخ‌دهی به نیازهای گردشگری و زیارتی در طراحی بعضی آرامگاه‌ها شیوه‌ی مطلوبی محسوب می‌گردد که البته با توجه به شخصیت فرد متوفی، میزان تقدس، شهرت یا اهمیت وی ممکن است جنبه‌ی زیارتی بر یادمانی تقدم داشته باشد و برعکس. از آن جمله آرامگاه عرفا و شعرا که در زمان حیات خانقاه یا محل درس و بحث ایشان بوده و پس از وفات محل زیارت مشتاقان و مامن درویشان محسوب می‌شده است. در جدول زیر ویژگی‌های کلی آرامگاهی به اختصار بیان شده است.

جدول (۲): انواع آرامگاه به لحاظ کارکردی

ویژگی	انواع آرامگاه به لحاظ کارکردی
مدفن امامان، امامزادگان و قدیسین - مجموعه آرامگاهی - دارای هسته‌ی اصلی اولیه (حرم) - پایگاه معنوی قدرتمند در میان مردم	زیارتی
مدفن شاهان، امیران، مشاهیر و بزرگان - ساخت به جهت بزرگداشت یاد متوفی - فرم‌های انتزاعی، المانی و برج‌های تکی	یادمانی
مدفن شعرا، عرفا و قدیسین - مجموعه آرامگاهی - ارزش گردشگری - یادمان شهری - تقدس معنوی مقبره در میان مردم	زیارتی - یادمانی

داشته‌اند. این امر موجب تنوع مراسم تدفینی و به تبع آن گوناگونی شکل و کالبد آرامگاه‌ها و فضاهای تدفینی شده است. در جدول زیر تاثیر عقاید بر کالبد معماری آرامگاهی نشان داده شده است.

شده در این مجموعه‌ها معرف دوره‌های مختلف ساختمانی و شیوه‌های گوناگون معماری است (همان).

آرامگاه‌های یادمانی

ساخت چنین آرامگاه‌هایی ایجاد نشانه‌ای برای گرامی‌داشت متوفی است و بیشتر در قرن معاصر و به دنبال جنبش‌های مدرنیته در ایران شکل گرفت. در این نوع معماری، خواهان گونه‌ای معماری یادمانی فرمال و انتزاعی است که خود برگرفته از معماری التقاطی ایران و معماری مدرن با دخیل نمودن شخصیت متوفی است. آرامگاه‌های سده‌های میانی قرون میلادی در ایران نیز که دارای ویژگی زیارتی کمتری هستند مانند آرامگاه‌های امیران به علل مختلفی مانند حفظ بدن شاه در جایگاهی امن، تداعی خاطره وی، پرستش شاه مرده و یا جاودانه ساختن ساخته شده‌اند. عامل مهمی که در شناخت اهمیت سیاسی - اجتماعی این بناهای آرامگاهی وجود دارد ارتباط آن با مکانش است (دانشوری، ۱۳۹۰). بدین

گونه‌شناسی کالبدی آرامگاه‌ها در ایران

ایران به دلیل گستردگی جغرافیایی، تنوع آب و هوایی و توپوگرافی از دیرباز مأمن اقوام مختلفی بوده است که هریک با خود آداب و فرهنگ‌های مختلفی را به همراه

جدول (۳): گونه‌شناسی کالبدی آرامگاه‌های ایران

دوره	عقاید و باورها	گونه کالبدی	منابع
۳۰۰۰-۸۰۰۰ پ.م (تپه سیلک زاغه، حصار، فیروز، شاهرود)	دفن اشیا، پوشاک، زیورات و خوراک همراه با مرده، عقیده به حیات جسمانی و روحانی پس از مرگ.	دفن در زیر اتاق - تدفین حفره‌ای در گورستان‌های کنار تپه‌ها	(دورانت، ۱۳۹۳) / (گریشمن، ۱۳۹۴) (Koivupuu, 2002)
دوره اول تپه حصار، عصر آهن، ورود آریایی‌ها	آیین مهرپرستی هندواروپایی، تقدیم نثار و هدایا برای مردگان	دفن کردن جنازه به سمت طلوع خورشید	(شرف‌الدین، ۱۳۷۹)
۲۰۰۰ پ.م (گورستان ب سیلک)	نفوذ آریایی‌ها و فرهنگ اورارتورها، تقلید خانه‌های نزدیک اسکاندیناوی	دفن و پوشاندن قبر با سنگ به صورت دوشیبه	(Ghaishman, 1939)
عیلام، اشکانی، هخامنشی	حفظ کالبد مردگان جهت زندگی پس از مرگ، نیالودن خاک	تدفین تابوتی و پوشاندن نعش با موم	(بویس، ۱۳۹۳) / (فرای، ۱۳۸۶)
عیلامیان، بابلیان، سلوکیان، اشکانیان	اعتقاد به وجود دنیای مردگان در زمین	تدفین سرداب‌های	(Isumi & Higuchi, 1994)
مادها، هخامنشیان	محترم دانستن ارواح نیاکان، نیالودن خاک آیین مزدایی	آرامگاه‌های صخره‌ای آرامگاه‌های سنگی با سقف شیب دار	(بویس، ۱۳۹۵) (بوپ، ۱۳۹۵) / (استروناخ، ۱۳۸۹)
مادها، هخامنشیان، اشکانی	اعتقاد به جاودانگی روح و پیشگیری از آلودن خاک با فاسدشدنی‌ها	آرامگاه سنگی مکعبی	(دیاکونوف، ۱۳۹۱)
عصر آهن، اشکانیان	اعتقاد به تدفین انسان شبیه حالت قرارگیری او در رحم مادر	تدفین جنینی تدفین خمره‌ای	(نعمتی و صدراپی، ۱۳۹۱)
اشکانیان	فرهنگ هلنی و آیین میترائیسم	آرامگاه‌های سنگی و چهار گوش، تدفین تابوتی به همراه مجسمه‌های طبیعت گرایانه متوفی	(قدیانی، ۱۳۹۲) (چایچی و دیگران، ۱۳۸۱)
ساسانیان	آیین زرتشتی و آداب طهارت زرتشتیگری	برج خاموشی، گوردخمه و استودان	(ترومپلن، ۱۳۷۳) / (Vasunia, 2007) (کامبخش، ۱۳۷۷)
سامانیان	بازگشت به اصول معماری آتشکده‌ها	آرامگاه گنبدپوش	(غروی، ۱۳۸۷)
زبیریان، دیلمیان	بازگشت به آداب دین زرتشتی و آویزان کردن تابوت از سقف، استفاده از تقویم یزدگردی در ثبت تاریخ وفات	برج آرامگاهی آرامگاه گنبدپوش	(هیلن براند، ۱۳۹۴) / (دانشوری، ۱۳۹۰)
سلجوقیان	تاثیر معماری آسیای مرکزی در تدفین، اعتقاد ترکان به تدفین در نقاط دور و خالی از سکنه	برج آرامگاهی آرامگاه گنبدپوش	(هیلن براند، ۱۳۹۴)
ایلخانیان و تیموریان	نمایش قدرت سلسله‌ی مغولان اعظم، استفاده از معماران ایرانی	برج آرامگاهی آرامگاه گنبدپوش	(دونالد ویلبر، ۱۳۹۴) / (هیلن براند، ۱۳۹۴)
ایلخانیان	رشد صوفی‌گری و اهمیت ایشان	گور - خانقاه	(کیانی، ۱۳۹۵)
تیموریان	توجه به توصیف بهشت	باغ‌مزار	(سلطان زاده، ۱۳۹۳)
ایلخانیان، تیموریان	توجه به مفهوم سایه و باغ بهشت، تاثیر پذیری از خیمه‌های تیموری	تدفین در ایوان رو به باغ	(بوپ، ۱۳۸۶)
ایلخانیان، تیموریان، صفویان	وجود هسته اولیه مقبره و گنبدخانه، گسترش کالبدی در طول زمان	آرامگاه‌های چندمنظوره	(کیانی، ۱۳۹۵) / (غروی، ۱۳۸۷)
صفویان و قاجاریان	رواج عقاید شیعه‌گری و سرسپردگی شاهان به ائمه	تدفین در جوار آرامگاه‌های امامزادگان	(بوپ، ۱۳۸۶) / (کیانی، ۱۳۹۵)
پهلوی و پس از انقلاب	گسترش آموزه‌های معماری مدرن و فرم - گرایی در طراحی	آرامگاه‌های نمادین	(بانی‌مسعود، ۱۳۸۹) / (وحدتی‌نسب، ۱۳۹۰)

جدول (۴): گونه شناسی کالبدی آرامگاه در بستر تاریخی

دوره	عقاید و باورها	گونه کالبدی	منابع
۳۰۰۰-۸۰۰۰ پ.م (تپه سیلک زاغه، حصار، فیروز، شاهرود)	دفن اشیا، پوشاک، زیورات و خوراک همراه با مرده، عقیده به حیات جسمانی و روحانی پس از مرگ.	دفن در زیر اتاق - تدفین حفرهای در گورستان‌های کنار تپه‌ها	(دورانت، ۱۳۹۳) / (گریشمن، ۱۳۹۴) (Koivupuu, 2002)
دوره اول تپه حصار، عصر آهن، ورود آریایی‌ها	آیین مهرپرستی هندواروپایی، تقدیم نثار و هدایا برای مردگان	دفن کردن جنازه به سمت طلوع خورشید	(شرف‌الدین، ۱۳۷۹)
۲۰۰۰ پ.م (گورستان ب سیلک)	نفوذ آریایی‌ها و فرهنگ اورارتورها، تقلید خانه‌های نزدیک اسکندیناوی	دفن و پوشاندن قبر با سنگ به صورت دوشیبه	(Ghrishman, 1939)
عیلام، اشکانی، هخامنشی	حفظ کالبد مردگان جهت زندگی پس از مرگ، نیالودن خاک	تدفین تابوتی و پوشاندن نعش با موم	(بویس، ۱۳۹۳) / (فرای، ۱۳۸۶)
عیلامیان، بابلیان، سلوکیان، اشکانیان	اعتقاد به وجود دنیای مردگان در زمین	تدفین سردابه‌ای	(Tsumi & Higuchi, 1994)
مادها، هخامنشیان	محترم دانستن ارواح نیاکان، نیالودن خاک آیین مزدایی	آرامگاه‌های صخره‌ای آرامگاه‌های سنگی با سقف شیب دار	(پوپ، ۱۳۹۵) / (بویس، ۱۳۹۵) (استروناخ، ۱۳۸۹)
مادها، هخامنشیان، اشکانی	اعتقاد به جاودانگی روح و پیشگیری از آلودن خاک با فاسدشدن‌ها	آرامگاه سنگی مکعبی	(دیاکونوف، ۱۳۹۱)
عصر آهن، اشکانیان	اعتقاد به تدفین انسان شبیه حالت قرارگیری او در رحم مادر	تدفین جنینی تدفین خمرمای	(نعمتی و صدراپی، ۱۳۹۱)
اشکانیان	فرهنگ هلنی و آیین میترائیس	آرامگاه‌های سنگی و چهار گوش، تدفین تابوتی به همراه مجسمه‌های طبیعت گرایانه متوفی	(قدیانی، ۱۳۹۲) (چاپچی و دیگران، ۱۳۸۱)
ساسانیان	آیین زرتشتی و آداب طهارت زرتشتیگری	برج خاموشی، گوردخمه و استودان	(ترومیلن، ۱۳۷۳) / (Vasunia, 2007) (کامبخش، ۱۳۷۷)
سامانیان	بازگشت به اصول معماری آتشکده‌ها	آرامگاه گنبدپوش	(غروی، ۱۳۸۷)
زبیریان، دیلمیان	بازگشت به آداب دین زرتشتی و آویزان کردن تابوت از سقف، استفاده از تقویم یزدگردی در ثبت تاریخ وفات	برج آرامگاهی آرامگاه گنبدپوش	(هیلن براند، ۱۳۹۴) / (دانشوری، ۱۳۹۰)
سلجوقیان	تأثیر معماری آسیای مرکزی در تدفین، اعتقاد ترکان به تدفین در نقاط دور و خالی از سکنه	برج آرامگاهی آرامگاه گنبدپوش	(هیلن براند، ۱۳۹۴)
ایلخانیان و تیموریان	نمایش قدرت سلسله‌ی مغولان اعظم، استفاده از معماران ایرانی	برج آرامگاهی آرامگاه گنبدپوش	(دونالد ویلبر، ۱۳۹۴) / (هیلن براند، ۱۳۹۴)
ایلخانیان	رشد صوفی‌گری و اهمیت ایشان	گور- خانقاه	(کیانی، ۱۳۹۵)
تیموریان	توجه به توصیف بهشت	باغ‌مزار	(سلطان زاده، ۱۳۹۳)
ایلخانیان، تیموریان	توجه به مفهوم سایه و باغ بهشت، تأثیر پذیری از خیمه‌های تیموری	تدفین در ایوان رو به باغ	(پوپ، ۱۳۸۶)
ایلخانیان، تیموریان، صفویان	وجود هسته اولیه مقبره و گنبدخانه، گسترش کالبدی در طول زمان	آرامگاه‌های چندمنظوره	(کیانی، ۱۳۹۵) / (غروی، ۱۳۸۷)
صفویان و قاجاریان	رواج عقاید شیعه‌گری و سرسپردگی شاهان به ائمه	تدفین در جوار آرامگاه‌های امامزادگان	(پوپ، ۱۳۸۶) / (کیانی، ۱۳۹۵)
پهلوی و پس از انقلاب	گسترش آموزه‌های معماری مدرن و فرم-گرایی در طراحی	آرامگاه‌های نمادین	(بانی مسعود، ۱۳۸۹) / (وحدتی نسب، ۱۳۹۰)

گونه‌شناسی کالبدی آرامگاه در بستر تاریخی

بررسی‌های باستان‌شناختی نشان می‌دهد که الگوهای مختلفی از آیین تدفین در سراسر جهان وجود داشته است. رسوم تدفین پیوسته از ویژگی‌های برجسته‌ی دینی به شمار می‌رود. سوزاندن، مومیایی کردن و در دامن طبیعت گذاشتن. تدفین از شیوه‌های رایج دورافکنی

بود که همه آن‌ها متضمن دور ساختن ماده‌ی فاسدشدنی از میان زندگان است و بدین گونه پیشگیری از آلودگی (فرای، ۱۳۸۶). در ایران توجه به آرامگاه و آرامگاه سازی دارای سابقه‌ی طولانی حتی بیشتر از خود معماری است. این توجه و علاقه معلول دو عامل عمده یعنی اعتقاد به جهان بعد از مرگ و ارادت پیروان به شخص متوفی بوده است. در جدول زیر این برهم‌کنش

فرهنگ و عقاید تدفینی با کالبد در دوره‌های مختلف زمانی ایران تدوین شده است.

جدول (۵): گونه‌شناسی کالبدی در بستر جغرافیایی

گونه اقلیمی	ویژگی اقلیمی و عوارض طبیعی	گونه کالبدی به کار رفته	نمونه موردی
اقلیم معتدل و مرطوب (سواحل دریای خزر)	رطوبت زیاد، پوشش انبوه گیاهی، بارش زیاد، اختلاف کم درجه حرارت شب و روز، وجود رشته-کوه‌های البرز و دریاچه خزر (قبادیان، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، ۱۳۹۵)	آرامگاه برجی آرامگاه گنبدپوش	برج لاجیم، برج رسگت مقبره شیخ زاهد گیلانی (عقابی، ۱۳۸۰)
اقلیم سرد (کوهستانی)	هوای سرد، رطوبت کم، اختلاف زیاد درجه حرارت شب و روز، وجود رشته‌کوه زاگرس و ارتفاعات تند کوهستان، بارش برف زیاد در زمستان، (قبادیان، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، ۱۳۹۵)	آرامگاه برجی آرامگاه گنبدپوش آرامگاه مجموعه‌ای آرامگاه صخره‌ای و گوردخمه آرامگاه سردابه‌ای	گنبد سلطانیه، گنبد علویان آرامگاه اسماعیل آغا (ارومیه)، آرامگاه بی‌بی دختران شیراز آرامگاه شیخ صفی‌الدین اردبیلی گوردخمه‌های فخریکا، فرهاد و شیرین، مقبره‌ی داریوش مقابر سردابه‌ای شوشتر (عقابی، ۱۳۸۰)
اقلیم گرم و خشک بیابانی و نیمه بیابانی (فلات مرکزی)	آب و هوای گرم و خشک در تابستان و سرد و خشک در زمستان، رطوبت بسیار کم، بارش کم، اختلاف زیاد، درجه حرارت شب و روز، پوشش گیاهی ناچیز، بادهای توام با گرد و خاک در قسمت بیابانی، (قبادیان، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، ۱۳۹۵)	آرامگاه گنبدپوش آرامگاه مجموعه‌ای باغ مزار برج خاموشی آرامگاه برجی آرامگاه ایوانی آرامگاه پلکانی آرامگاه مکعبی سنگی	بقعه علی بن باقر در مشهد ارده‌ال، بقعه بی بی دوست زابل آرامگاه شاه‌نعمت‌الله ولی، آرامگاه شیخ احمد جامی برج خاموشی یزد و ارتفاعات شهر ری برج علاءالدوله ورامین، برج طغرل آرامگاه شیخ روزبهان شیراز، آرامگاه پیشین سعدی مقبره‌ی کوروش کعبه زرتشت (عقابی، ۱۳۸۰)
اقلیم گرم و مرطوب (سواحل جنوبی)	هوای گرم، رطوبت بسیار زیاد، اختلاف کم درجه حرارت شب و روز، پوشش کم گیاهی، (قبادیان، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، ۱۳۹۵)	آرامگاه صخره‌ای و گوردخمه مربع گنبددار	گوردخمه‌های سیراف بقعه‌ی بی‌بی مریم قشم (عقابی، ۱۳۸۰)

گونه‌شناسی کالبدی آرامگاه در بستر جغرافیایی

معماری آرامگاهی در حوزه فلات ایران دارای گوناگونی و شباهت‌ها و تفاوت‌های زیادی است. این گستره تنوع کالبدی علاوه بر تاثیرپذیری از نوع مواجهه فرهنگی با موضوع تدفین، به طور قابل ملاحظه‌ای از خصوصیات اقلیمی و توپوگرافی یک منطقه متاثر است. برای مثال گونه‌ی آرامگاه با پلان مربع و گنبدپوش یا همان آتشکده‌ای در همه جای ایران دیده می‌شود. این نوع آرامگاه از نظر تزئینات و نحوه‌ی پوشش و فرم گنبد و جداره‌ها در مناطق مختلف از یکدیگر متمایز می‌شود. مثلاً مصالح در کناره دریای خزر مقاوم در برابر رطوبت

و شکل گنبد مخروطی می‌باشد. در بندر چابهار و از سبک‌های هندی و پاکستانی استفاده می‌شود. همین طرح در منطقه‌ی کوهستانی با جداره‌های ضخیم و سقف کوتاه با طاق‌های گنبدی و بازشوهای کوچک ساخته می‌گردد. در مناطق گرم و خشک مرکزی همین پلان گنبدی با مصالح خشتی و آجری گنبد منحنی سقف بلند می‌گردد (قبادیان، ۱۳۹۵). از دیگر نمونه آرامگاهی برج مقبره‌ها هستند هر چند آغاز کار این گونه از شمال ایران بوده است اما در شهر ری پا گرفته است (پیرنیا، ۱۳۹۵) و در خطه‌ی فارس و کناره‌ی خلیج فارس و دریای عمان دیده نمی‌شود.

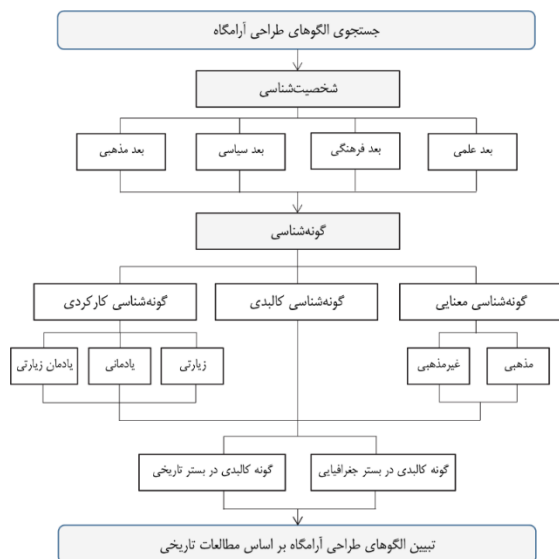
مفاهیم و الگوهای کالبدی و کارکردی در معماری آرامگاهی ایران صورت می‌پذیرد که آن را می‌توان در قالب نمودار ۱ خلاصه کرد.

طراحی آرامگاه سعدی

در این مقاله، تلاش شده است در جستجوی الگوهای طراحی آرامگاه مبتنی بر مطالعه تاریخی، روش مطالعه فوق در بازطراحی آرامگاه سعدی آزموده شود. آرامگاه کنونی سعدی که از یک گنبدخانه فیروزه‌ای رنگ، یک ستاوند و رواق در جبهه غربی خود تشکیل شده ترکیب نامنسجمی از مصالح مدرن، فرم‌های تاریخی و رنگ‌های سرد است. عدم تقارن بنا، ضعف در محوربندی، نورپردازی نامناسب، مقیاس نامطلوب مصالح و تناسب فضایی از جمله مواردی هستند که موجب کاهش کیفیت بصری و فضایی این آرامگاه شده‌اند. در آرامگاه سعدی که توسط فروغی بازطراحی شده است فقدان توجه به الگوها و معیارهای طراحی آرامگاهی، دوره زندگی، مکان و شخصیت عارف-شاعر سعدی به چشم می‌خورد. اگر چه بنای فعلی آرامگاه سعدی که به لحاظ قدمت و جایگاهی که در شیراز پیدا کرده است، قابل بازطراحی نیست، موضوع این آزمون تنها با فرض نبود آرامگاه فعلی -و جهت قیاس با این موضوع که اگر الگوهای طراحی آرامگاهی در طراحی به کارگرفته شوند این آرامگاه به چه میزان می‌توانست از وضعیت کنونی متفاوت‌تر و ریشه‌دارتر طراحی گردد- به عنوان یک نمونه موردی برای جستجوی الگوهای طراحی آرامگاهی براساس مطالعات تاریخی در نظر گرفته می‌شود. بدون شک این روش در طراحی آرامگاه‌های دیگر بزرگان نیز قابل آزمون است. بر همین اساس، مطابق نمودار فرآیند تدوین الگوهای طراحی (نمودار ۱)، جستجوی الگوهایی برای طراحی

تدوین اصول و الگوهای برای طراحی آرامگاه

سنت آرامگاه سازی در ایران ریشه‌های بسیار عمیقی در فرهنگ و باورهای مردم دارد که باعث پیدایش مفاهیم و آداب زیارتی گوناگونی شده است. این مفاهیم به نوبه خود در شکل‌گیری کالبد آرامگاه بسیار تاثیرگذار بوده‌اند. بعد معنوی شخصیت متوفی نیز در گسترش و حیات آرامگاه ایشان حائز اهمیت است. لذا در تدوین الگوهای طراحی آرامگاه ابتدا به شناخت شخصیت متوفی برای جهت‌دهی صحیح‌تر در ایده‌پردازی و سپس، دسته‌بندی گونه‌های کالبدی، کارکردی، و معنایی آرامگاه‌ها ضرورت دارد. شناخت فرد متوفی از جمیع ابعاد، گونه معنایی و گونه کارکردی آرامگاه را تعیین می‌کند و پس از آن می‌توان متناسب با گونه معنایی و کارکردی تعیین شده، گونه کالبدی آرامگاه‌ها را در بستر جغرافیایی و تاریخی شخصیت متوفی جستجو کرد.

نمودار (۱): فرآیند تدوین الگوهای طراحی و بازطراحی

آرامگاه مبتنی بر مطالعه تاریخی (منبع: نگارندگان)

از نتیجه این بررسی‌ها الگوهای کلی طراحی هر آرامگاهی را می‌توان تعیین کرد. بر اساس آنچه گفته شد، روش مطالعه در این پژوهش از طریق فرآیند تبیین الگوهای طراحی آرامگاهی، با به اشتراک گذاشتن

جستجوی الگوهای کارکردی، معناشناختی و کالبدی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی و جغرافیایی شیراز می‌پردازد و بدین طریق الگوهایی برای طراحی آرامگاه سعدی فراهم می‌آورد.

آرامگاه سعدی با مطالعه در دو حوزه شخصیت‌شناسی و گونه‌شناسی آرامگاهی انجام می‌شود. مطالعات شخصیت‌شناختی، خصوصیات سعدی، جایگاه فرهنگی، علمی، سیاسی و اعتقادی او و مطالعات گونه‌شناختی به

تصویر (۱): آرامگاه کنونی سعدی (منبع: ویکی پدیا)

آنجا از آموزه‌های امام محمدغزالی و شهاب‌الدین عمر سهروردی بهره جست (موحد، ۱۳۷۴). وی قبل از حمله مغولان به شیراز بازگشت. سعدی اهل سفر بود اما بیشتر سال‌های زندگیش را در شیراز تحت حمایت اتابکان فارس سپری کرد. آثار سعدی به دو دسته منظوم و منثور تقسیم می‌شود که بوستان مهمترین اثر منظوم سعدی است. همچنین وی دارای قصیده‌های عربی و فارسی، مرثیه‌ها و دیوان غزلیات است (صفا، ۱۳۶۷). قسمت دوم آثار سعدی منثور که گلستان مهم‌ترین آنهاست و تمامی آنها که در کلیات سعدی گرد آمده است.

نخستین مورخی که از بنای آرامگاه سعدی نام می‌برد ابن بطوطه است که در سال ۷۴۸ هجری قمری، یعنی در حدود ۵۷ سال پس از مرگ سعدی به شیراز آمده است. وی در کتاب تحفه النصار فی غرائب الامصار توصیف آرامگاه شیخ اجل را چنین می‌نماید: قبر سعدی از جمله مکان‌هایی بود که در خارج از شهر شیراز قرار داشت در کنار این آرامگاه یک خانقاه و باغی خوب و نمکین وجود داشت که سعدی در زمان حیات خود آن را ساخته بود. شیخ در آنجا حوضچه‌هایی از مرمر ساخته بود که با

شناخت شخصیت سعدی

از بزرگترین شعرای فارسی زبان ابومحمد مصلح‌الدین بن عبدالله معروف به سعدی (۶۰۱-۶۹۱ ه.ق) است. پیام سعدی در آثارش پیام اخلاق انسان است که آن را در قالب ترتیب اسلامی پروانده و کوشیده است تا در مسائل مختلف اجتماعی بهترین نصایح را عرضه کند بسیاری از اشعار وی به صورت ضرب المثل درآمده است. در کنار

تصویر (۲): نمای بیرونی آرامگاه سعدی (کریم خانی)، (صانع، ۱۳۸۲)

حکمت و عقل سعدی از زبان طنز نیز بهره برده است (جعفریان، ۱۳۸۷). مقام سعدی در ادبیات ایران تا آن جاست که اگر فرضاً جامعه‌ی ایرانی دارای شخصیت ادبی و حکمتی دیگری نبوده آثار او به تنهایی برای جاوید نگهداشتن ادبیات فارسی کافی بود (سامی، ۱۳۴۷). سعدی در دوران کودکی مقدمات علوم را آموخت و در سال ۶۲۰ یا ۶۲۳ ه.ق از شیراز به نظامیه‌ی بغداد رفت و در

مطالعه گونه‌شناسی آرامگاه سعدی

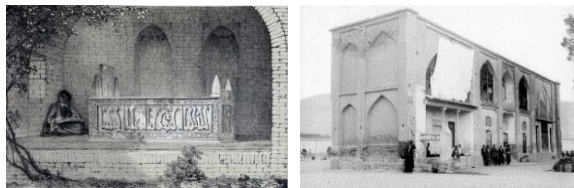
به جهت دست‌یابی به الگوهایی برای طراحی آرامگاه سعدی، به بررسی و طبقه‌بندی ویژگی آرامگاه‌هایی پرداخته می‌شود که با ویژگی شخصیتی، تاریخی و جغرافیایی شاعر مشابهت دارند. از آنجا که سعدی عارف و شاعری متعلق به دوره ایلخانی و متوفی در شیراز بوده است، به لحاظ تاریخی ویژگی‌های آرامگاه‌های ایلخانی، به لحاظ جغرافیایی ویژگی‌های آرامگاه‌های شهر شیراز و به لحاظ شخصیت ویژگی‌های آرامگاه‌های عرفا و شعرا جهت بررسی در نظر گرفته شده است. همچنین بر اساس ابعاد شخصیت سعدی، گونه کارکردی و معنایی آرامگاه

نمودار (۲): بررسی نمونه‌های آرامگاهی که به لحاظ مکانی، زمانی و شخصیتی با سعدی ارتباط دارند.

مشخص می‌شود. در نهایت از کنار هم قرار گرفتن این ویژگی‌ها و مفاهیمی که پیش از این به آن پرداخته شد می‌توان نموداری تدوین کرد که از طریق آن، عناصر کالبدی، کارکردی و معنایی با توجه به ویژگی‌های

آب نهر پر می‌شدند. مردم از شهر به زیارت قبر شیخ آمده و پس از خوردن غذا در سفره‌خانه شیخ به منزل برمی‌گشتند (امیری، ۱۳۹۱). در کتاب مزارات شیراز لقب و نام آن جناب مشرف الدین مصلح سعدی شیرازی نوشته و فرموده است: شیخ سعدی ۶۹۱ به جوار رحمت الهی رسید و در همین خانقاه مدفون گردید و حضرت کریم خان زند در حدود سال ۱۱۸۰ عمارتی ملوکانه از آجر و گچ بر جای خانقاه شیخ سعدی بساخت (مرکز اسناد میراث فرهنگی استان فارس، ۱۳۹۶). نگاهی گذرا به تصاویر به‌جای مانده از آرامگاه قدیمی سعدی نیز تا حدودی الگوهایی تاریخی برای طراحی آرامگاه سعدی فراهم می‌آورد. آن آرامگاه در دشت بدون هیچ همسایه‌ای قرار داشته است. تنها کلبه‌ای قدیمی در شرق

تصویر (۳): راست: عمارت آرامگاه سعدی (کریم‌خانی)، (صانع، ۱۳۸۲) / چپ: نقاشی قبر سعدی اثر پاسکال کوست، (کوست، ۱۳۹۰)

آن دیده می‌شده و بنای آرامگاه مانند یک کوشک در حیاطی سرسبز جای می‌گرفت. آرامگاه در دو طبقه ساخته شده و دارای یک محور مرکزی بود. احتمالاً یک محور دیگر عمودی نیز آن را قطع می‌نموده است. در گوشه‌های روبرو به قبله دو اتاق سه دری جای می‌گرفت. سه دری‌ها با طرح اصیل ساخته شده بودند. بالای سه دری جنوب شرقی سه گلج‌ام جای می‌گرفت و سه دری جنوب غربی دارای ارسی بود. این آرامگاه می‌توانست پیش از تخریب به خوبی مستندسازی شود (شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران و دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز، ۱۳۸۹، ۲۲۸-۲۲۹).

شناسایی قرار گیرد. این مطالعه می‌توان منجر به تدوین اصول والگوهای کالبدی شود که در طراحی آرامگاه مورد استناد قرار گیرد. بدین ترتیب مطالعه تاریخی به مثابه پایگاهی نظری جهت تبیین اصول والگوهای در طراحی آرامگاه جایگاه ویژه خود را به دست می‌آورد.

منابع

استروناخ، دیوید (۱۳۷۹). پاسارگاد: گزارش از کاوشهای انجام شده توسط موسسه مطالعات ایرانی بریتانیا از سال ۱۹۶۱-۱۹۶۳. سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران.

امیری، سید رزاق (۱۳۹۱). پارسه، نوید شیراز، شیراز.

بانی مسعود، امیر (۱۳۸۹). معماری معاصر، نشر معماری هنر قرن، تهران.

بویس، مری (۱۳۹۵). تاریخ کیش زرتشت، همایون صنعتی زاده، نشر صفی‌علیشاه، تهران.

پوپ، آرتور (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران از دوران پیش از تاریخ تا امروز، نجف دریابندری، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

پوپ، آرتور (۱۳۹۵). معماری ایران دوران اسلامی، غلامحسین صدری افشار، نشر اختران، تهران.

پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۹). تدوین غلامحسین معماریان، سبک‌شناسی معماری ایران، سروش دانش، تهران.

پیهانی، نرگس، خضریان، علی‌رضا، روزبه، معصومه (۱۳۹۵). بررسی زیبایی‌شناسی در معماری معاصر ایران، با تاکید بر بناهای آرامگاهی خیام و کمال‌الملک. اولین کنفرانس علمی پژوهشی عمران، معماری و محیط زیست پایدار. تهران: موسسه معماری و شهرسازی ایوان شمس.

تروپلمن، لئو (۱۳۷۳). قبور و آئین تدفین در دوره ساسانی، مولود شادکام، مرکز نشر دانشگاهی، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره ۱۵ صفحات ۲۹-۳۷.

زمانی، مکانی و شخصیتی فرد متوفی (سعدی) مشخص شوند و الگوهای کلی جهت طراحی آرامگاه سعدی تعیین گردد. جستجوی الگوهای تاریخی برای طراحی آرامگاه سعدی با تحلیل داده‌های کالبدی و کارکردی و معنایی آرامگاه‌های مرتبط با دوره زمانی (دوره ایلخانی)، مکانی (شیراز) شخصیتی (عارف-شاعر)، صورت گرفته است. نتیجه این تحلیل الگوی طراحی آرامگاهی زیارتی-یادمانی از نوع مذهبی را ارائه می‌کند که از فرم و مصالح معماری شیراز و دوره ایلخانی تاثیر می‌پذیرد و در تطابق با ریشه‌های فرهنگی بستر زمانی و مکانی خود شکل می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

امتداد سنت آرامگاه‌سازی در ایران بیانگر شدت اهمیت این فرهنگ در میان مردم است. لذا تصمیم‌گیری برای طراحی این گونه فضاها که ارتباط تنگاتنگی با باورها و عقاید هر قوم و سرزمینی دارد بسیار حائز اهمیت است. ایران به دلیل گستره جغرافیایی دارای تنوع اقلیمی-فرهنگی و به تبع آن گوناگونی آداب و عقاید تدفینی است. این گستردگی فرهنگ تدفین به نوبه خود معماری آرامگاهی خاص خود را به وجود می‌آورد که گاه کالبدی متفاوت و متمایزی از یکدیگر دارند. لذا از بررسی طیف گسترده آرامگاهی در بستر تاریخی و گستره جغرافیایی و مفاهیم و عقاید تدفین مرتبط با گونه‌های کالبدی آرامگاهی این نتیجه حاصل می‌گردد که طراحی بنای آرامگاه به ویژه برای متوفیان مربوط به گذشته، نیازمند مطالعه در نخست ابعاد شخصیت متوفی و سپس تعیین گونه معنایی و عملکردی در سایه ابعاد شخصیتی متوفی است. در نهایت بر اساس تصمیم‌گیری اولیه، لازم است گونه کالبدی آرامگاه‌ها در بستر تاریخی و جغرافیایی متناسب با زمان حیات متوفی مورد مطالعه و

شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران و دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز (۱۳۸۹). هویت معماری شیراز، نوید شیراز، شیراز.

شورستانی، صادق، اکرم پور، اکرم (۱۳۹۲). نگرشی بر آیین تدفین اشکانیان با تکیه بر سنتهای پالمیریان، اولین همایش ملی باستان شناسی ایران، دانشگاه هنر بیرجند، بیرجند.

صادقی، علی اشرف (۱۳۹۲). فرهنگ جامع زبان فارسی، نشر فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران.

صانع، منصور (۱۳۸۲). به یاد شیراز، اداره انتشارات دانشگاه علوم پزشکی شیراز، شیراز.

صفاء، ذبیح‌الله (۱۳۸۰). تاریخ ادبیات در ایران، انتشارات فردوس، تهران.

طالع، امین (۱۳۹۳). مقبره سازی هنر فراموش شده، نوید شیراز، شیراز.

عالی، حسین و دیگران (۱۳۹۴). توصیف و مقایسه مقابر سلجوقی شهر دامغان براساس گونه شناسی معمارانه، مجموعه مقالات دومین کنگره بین المللی افقهای جدید در معماری و شهرسازی تهران ص. ۱-۱۰.

عقابی، محمد مهدی (۱۳۸۰). دایره‌المعارف بناهای آرامگاهی، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، انتشارات سوره، تهران.

موحد، ضیای (۱۳۷۴). سعدی، انتشارات طرح نو، تهران. غروی، مهدی (۱۳۷۷). آرامگاه در گستره فرهنگ ایرانی، نشر انجمن آثار و مفاخر فرهنگی معماری ایران، تهران.

فرای، ریچارد نلسون (۱۳۸۶). تاریخ باستانی ایران، مسعود رجب نیا، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

فروشی، بهرام (۱۳۶۴). جهان فره‌وری، تهران، انتشارات کاریان.

قبادیان، وحید (۱۳۹۵). سبک‌شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران، نشر علم معمار، تهران.

جعفریان، رسول (۱۳۷۸). تاریخ ایران اسلامی دفتر سوم از یورش مغولان تا زوال ترکمان، نشر موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، تهران.

چایچی، امیرخیز و دیگران (۱۳۸۱). نگاهی به تدفین تابوتی در ایران باستان، سمیرا، تهران.

خنشأ، مریم، نوربخش، محمود (۱۳۹۴). بررسی انتقادی آرامگاه سعدی با تاکید بر اصول طراحی مقبره. سومین کنگره بین المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران، دبیرخانه دائمی کنگره بین المللی عمران، معماری و توسعه شهری. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

دانشوری، عباس (۱۳۹۰). مقابر برجی سده های میانی ایران، سمت، تهران.

دورانت، ویلیام (۱۳۹۳). تاریخ تمدن - گاهواره تمدن، احمد آرام، جلد اول، نشر شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۸۵). لغت‌نامه‌ی دهخدا، موسسه‌ی انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران.

زارعی، محمدابراهیم (۱۳۹۵). معماری جهان، انتشارات فن‌آوران، تهران.

سامی، علی (۱۳۴۷). شیراز دیار سعدی و حافظ.، انجمن آثار ملی ایران، تهران.

سلطان زاده، حسین (۱۳۹۳). تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، تهران.

سلطان زاده، حسین، کیایی، مهدخت (۱۳۹۶). سنجش پایداری فرآیند طراحی در آرامگاه‌های ایرانی، چهارمین کنفرانس ملی معماری و شهرسازی پایداری و تاب‌آوری از آرمان تا واقعیت، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قزوین، قزوین.

شرف‌الدین، سعیده (۱۳۷۹). چگونگی تدفین مردگان در عصر آهن در فلات مرکزی ایران، موسسه‌ی فرهنگی انتشاراتی زهد، تهران.

ویلبر، دونالد (۱۳۹۴). معماری اسلامی ایران در دوران ایلخانان، عبدالله فریار، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

هیلن براند، روبرت (۱۳۹۴). معماری اسلامی، باقر آیت الله زاده شیرازی، نشر روزنه، تهران.

هینلز، جان راسل (۱۳۸۶). شناخت اساطیر ایران، ژاله آموزگار، نشر چشمه، تهران.

Anisi, Alireza (2007) "Early Islamic Architecture in Iran. Edinburgh", University of Edinburgh, Edinburgh.

Ashkan, Maryam, Ahmad, Yayya, Arbi, Ezrin (2011) "Pointed Dome Architecture in the Middle East and Central Asia: Evolution, Definitions of Morphology, and Typologies" International Journal of Architectural Heritage, Publisher: Taylor & Francis, p:46-61, London

Ghrishman, Roman (1939) "Fouilles de Sialk Pres de Kashan", Publisher: Geuthner, Paris.

Higuchi, T, & Isumi (1994) Tomb A and C Southeast Necropolis Palmyra Syria, Publication of Research Center of Silk-Roadology, Nara

Lowry, G. (1987) "Human's tomb: Form, Function, and Meaning in Early Mughal Architecture, Human's tomb: Form, Function, and Meaning in Early Mughal Architecture" Publisher: Brill, Leiden.

Michailidis, Melanie (2007) "Landmarks of the Persian Renaissance: monumental funerary architecture in Iran and Central Asia in the tenth and eleventh centuries", Institute of Technology, Massachusetts

Matlock, Rebecca (May 2017) "Iran's Use of Ancient Art and Architecture to Construct a Modern National Identity", Publisher: Texas A&M University, Texas.

Pour Ahmadi, Mojtaba (2012) A Geometrical Analysis of the Mausoleum of Sheikh Zāhed-e Gilani. Nexus Network Journal, 391-406.

Vasunia, Phiroz (2007) Zarathushtra and the Religion of Ancient Iran, The Greek and Latin Sources in Translation, publisher: The K. R. Cama Oriental Institute, Mumbai.

<http://www.folklore.ee/folklore/vol22/burial.pdf> (2016/07/11) Kiovupuu, Marju (2002) The transformation of the death CULT over time: the exam of burial customs in historic voromaa.

<http://www.farschto.ir/contents/sitcon/aramgah-miras.html> . (۱۳۹۶/۱۰/۵)

قبادیان، وحید (۱۳۹۵). بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، دانشگاه تهران، تهران.

قدیانی، عباس (۱۳۸۸). تدفین مردگان در ایران: از دوره باستان تا پایان قاجاریه با نگاهی به آیین و مراسم مذهبی. تهران: آرون.

کارل، الکسیس (۱۳۷۵). راه و رسم زندگی، پرویز دبیری، نشر آریان، تهران.

کامبخش، سیف الله (۱۳۷۷). گور دخمه های ساسانی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.

کریستن سن، آرتور (۱۳۸۳). ایران در زمان ساسانیان، رشید یاسمی، انتشارات نگارستان، تهران.

کسمایی، مرتضی (۱۳۹۵). اقلیم و معماری، خاک، تهران.

کیانی امیرا، محسن (۱۳۸۰). تاریخ خانقاه در ایران، انتشارات طهوری، تهران.

کیانی، محمدیوسف (۱۳۹۵). معماری ایران در دوره اسلامی، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، انتشارات سمت، تهران.

کوست، پاسکال (۱۳۹۰). بناهای دوره اسلامی (از آغاز تا ۱۲۱۸ ش)، انتشارات فرهنگستان هنر، تهران.

گریشمن، رومن (۱۳۹۴). هنر ایران ماد و هخامنش، عیسی بهنام، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی تهران.

میشل، جرج (۱۳۹۱). معماری جهان اسلام، یعقوب آژند، انتشارات مولی، تهران.

نعمتی، محمدرضا، صدرایی، علی (۱۳۹۱). بررسی شیوه های تدفین دوره اشکانی در گورستان ولیران دماوند نشریه مطالعات باستان شناسی، دوره ۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۱، صفحه ۱۰۳-۱۲۱

وحدتی نسب، حامد (۱۳۹۰). پژوهشهای انسان شناسی ایران. مروری بر مطالعات انسان شناسی زیستی در باستان شناسی ایران، ۱۰۱-۱۱۹.